

MEMORIA FINAL

**A FOSA DO CEMITERIO DE SAN MIGUEL DE CABREIRA,
SALVATERRA DO MIÑO**

Conchi López Sánchez
Grupo HISTAGRA, Universidade de Santiago de Compostela

ÍNDICE

1. Antecedentes	3
2. Indagación preliminar sobre as vítimas para a súa identificación e localización	6
3. Fichas individuais das vítimas	25
4. Documentación do espazo a intervir: a historia do cemiterio	30
5. Recoñecemento e estudo do espazo: proposta de localización da fosa	39
6. Intervención na fosa: sondaxes, escavación, inhumación e difusión...	49
Bibliografía	52
Fontes	53

1. Antecedentes

Figura 1. Mapa actual onde se aprecia o vello cemiterio do adro da Igrexa de San Miguel de Cabreira, Salvaterra de Miño, e o novo cemiterio construído a finais dos anos cincuenta. Fonte: Google Maps.

Figura 2. Plano do cemiterio de San Miguel de Cabreira, Salvaterra de Miño, ca. 1956. Fonte: Vuelo Americano (Serie B, 1956-1957), Fototeca Digital, IGN.

O comezo das nosas pescudas dáse a raíz dunha dobre petición, neste caso, relacionadas con asociacións memorialísticas. Por un lado, da sección de Memoria Histórica de Salvaterra do Miño, integrada, hoxe en día, na Comisión pola recuperación da Memoria Histórica do Baixo Miño, Condado e Louriña. Concretamente, de Antón Lorenzo González e Anxo López Méndez, persoas que levan moitos anos traballando en cuestións de memoria, en Salvaterra de Miño. Por outro lado, a chamada de Xosé Novas Piñeiro, involucrado nas pescudas sobre a violencia de 1936 e a memoria democrática no concello de Bueu e a comarca do Morrazo. As dúas partes poñen os esforzos en tratar de identificar as cinco vítimas inscritas no rexistro de defuncións de Salvaterra de Miño, a mediados de outubro de 1936, e enterradas nunha fosa no cemiterio de San Miguel de Cabreira, no mesmo concello (figs. 1 e 7)

Esta é unhas das fosas rexistradas, grazas ao traballo previo do proxecto Nomes e Voces, na base de datos manexada polo Plan de Memoria Democrática en Galicia (2021-2024). A información previa que tiñamos dela é a seguinte: constaba como lugar de enterramento de 5 vítimas da violencia de 1936, con identidade descoñecida, grazas á información obtida do rexistro de defuncións de Salvaterra. Trátase, ademais, dunha fosa memorializada moi recentemente, coñecida pola veciñanza, e na que teñen lugar diferentes actos de conmemoración. O último deles, celebrado o pasado 22 de outubro de 2023, con motivo da inauguración dun monolito de pedra e a plantación dunha oliveira, en homenaxe e recordo das vítimas enterradas en Cabreira (fig. 3)¹.

Neste contexto, as nosas investigacións, xiraron ao redor da identificación das vítimas e da localización da fosa na que foron inhumadas, dentro do cemiterio. Neste sentido, as partes solicitantes e outros colaboradores como Xosé Ramón Paz Antón, achegaron diversa e abundante información, entre a que destaca, por un lado, a recompilación de testemuños sobre a localización da fosa, e, por outro, unha hipótese sobre a identificación dos cinco corpos alí enterrados e rexistrados como descoñecidos.

¹ Nós Diario, 20/10/2023. Faro de Vigo, 24/10/2023.

Figura 3. Monolito homenaxe ás cinco vítimas asasinadas o 18 de outubro de 1936 e enterradas nunha fosa no cemiterio de San Miguel de Cabreira. Fonte: fondo HISTAGRA

2. Indagación preliminar sobre as vítimas para a súa identificación e localización

O rexistro de defunción de Salvaterra recolle cinco persoas “descoñecidas” enterradas no cemiterio de Cabreira, o 19 e outubro de 1936, e asasinadas o día anterior. As investigacións encamiñadas cara a resolución deste enigma foron un elemento central na actividade do Plan de Memoria. Os “desaparecidos” en réximes ditatoriais durante o século XX, e incluso XXI, son cuestións de primeira orde noutros contextos, como Arxentino ou Colombia. Neste último caso, a *Comisión de la Verdad*, segundo datos do proxecto conxunto JEP-CEV-HRDAG, apunta que entre 1985 e 2016 existen ao redor de 121.7668 persoas que foron desaparecidas forzosamente en Colombia². En Galicia, en termos absolutos, esta cifra non é tan significativa, relativamente. Na base de datos de Nomes e Voces, entre 1936 e 1939, por un lado, están rexistradas 326 persoas das que non temos constancia do seu nome e apelidos, ou no seu lugar, unicamente nos consta un nome ou un apelido, que non permite realizar e confirmar a súa identificación. Por outro lado, a base de datos recolle ao redor de 850 persoas identificadas –con nome e apelidos– pero cun suceso violento “descoñecido”, o que significa que non se atopou o seu corpo ou non se ten identificada a súa trazabilidade violenta. É dicir, estamos a falar en Galicia, entre 1936 e 1939, de mais de mil persoas “desaparecidas”: corpos sen nome e nomes sen corpo; que constitúen ao redor dun 6,5% do total de vítimas rexistradas e case unha quinta parte do total de vítimas mortais.

Volvendo ao caso que nos ocupa, a primeira vía de investigación centrouse en analizar unha posible identificación dos corpos achegada por Xosé Novas, coñecido estudoso da memoria na comarca do Morrazo. A conexión entre Moaña e Salvaterra establécese, por medio de Anxo López que, tras falar con todas as persoas maiores de Cabreira, unha delas mencionou, de pasada, que no seu tempo houbera un rumor de que os cinco descoñecidos eran de Moaña. Nun

² Comisión de la Verdad, Colombia.

encontro casual, compartiron información e Pepe tratou de buscar se eses cinco descoñecidos puideran ser veciños da súa comarca.

Segundo as súas hipóteses, os corpos enterrados en Cabreira, serían os dos irmáns **Eugenio e Manuel Cancelas Corrales, José Vázquez Sampedro e os irmáns Manuel María e José Benito Blanco Costa**. Todos eles teñen en común que eran veciños de Moaña e foron dados por mortos e desaparecidos, en 1936, entendendo que, *a priori*, carecemos de información con base documental sobre a súa morte –data, lugar e contexto– que nos indique a localización dos seus cadáveres. Na procura de ampliar información, recorreremos á bibliografía local sobre os sucesos violentos en Moaña tras o golpe de Estado, á documentación de carácter militar relacionada coas causas xudiciais –por se houberse información nas dilixencias sobre a súa traxectoria–, á documentación do goberno municipal e incluso, a información relacionada con dilixencias sumariais preventivas instruídas polo xulgado de Salvaterra –ou outros da provincia de Pontevedra– sobre a aparición de cadáveres. O obxectivo foi buscar elementos que nos permitisen contrastar ou desbotar a hipótese de identificación dos cinco corpos descoñecidos de Cabreira cos cinco moañeses desaparecidos.

O Golpe en Moaña seguiu pautas moi similares ao resto do territorio galego. A partir do día 20, como resposta, organízase unha requisa de armas e as primeiras partidas de resistencia, que pronto se tornarían nas primeiras fuxidas e asasinatos. O día 23 de xullo chega de Marín unha milicia coa intención de destruír os símbolos e ocupar as sedes de poder local republicano: expropiaron a casa sindical para convertela en cuartel de Falange e queimaron a biblioteca³.

No mes de agosto teñen lugar as primeiras fuxidas ao monte –como a de Manuel Fervenza Pena e o seu irmán José, que o día tres escapan por medo a ser detidos ou incluso asasinados⁴–, pero tamén, detencións e matanzas, moitas delas deixando un elevado número de desaparecidos. Ditas desaparicións son un feito relativamente común nas zonas costeiras galegas onde a actividade sindical

³ González e Villaverde, 1999: 217.

⁴ Causa 1212/36, folio 3r, AIMNOR.

arraigara con forza durante a II República. O mar e as rías galegas convertéronse en grandes fosas que acolleron moitos corpos dos seus afiliados e dirixentes, mortos a consecuencia da violencia golpista⁵.

No caso dos veciños de Moaña, a base de datos de Nomes e Voces recolle que o 24% das vítimas foron asasinadas, e delas, só se puido identificar a trazabilidade violenta e a localización dos corpos dun terzo deles. É dicir, a desaparición foi o fenómeno máis frecuente na lóxica dos asasinatos. Este sería o panorama idóneo no que encaixaría un crime como o que culminou cun enterramento de cinco persoas “anónimas” na fosa de Cabreira. Entre Moaña e Salvaterra hai máis de corenta kilómetros, unha gran distancia, con respecto a outros sucesos de “sacas” e “paseos” que se coñecen. E que, ademais, favorece a ocultar o rastro do crime e a identidade das vítimas, afastadas da súa contorna mais familiar e coñecida.

Tendo en conta que o contexto violento do Morrazo –comarca á que pertence o concello de Moaña– favoreceu a proliferación de desaparicións, a continuación buscamos información sobre a traxectoria violenta sufrida polas persoas propostas para a identificación dos cinco corpos.

Recollemos os resultados do intento de reconstruír as traxectorias persoais das vítimas, previas aos seus asasinatos, en relación coa proposta de identificación dos cinco descoñecidos de Cabreira, proposta por Xosé Novas:

- Sobre **Eugenio Cancelas Corrales** (fig. 5), sabemos que estaba solteiro e que era o irmán menor, con 22 anos (nace o 26 de xullo de 1914)⁶ –que coincidiría, aproximadamente coas estimacións de idade que recolle o rexistro de defuncións de Salvaterra para os individuos nº 125, 126 e 127–⁷. Os seus pais eran Manuel Cancelas Boubeta, mariñeiro (ausente no momento do seu nacemento por estar embarcado), e Felisa Esperanza Corrales Pose, “dedicada a las labores de la casa”. O seu perfil socioprofesional anterior ao golpe de Estado de 1936, sitúao como afiliado ao sindicato *Solidaridad Marinera*, o que nos fai supoñer que moi

⁵ Fernández e Pereira, 2005: 401, 406.

⁶ Xulgado de Paz de Moaña, libro rexistro civil, nacementos, tomo 44 (1914), folio 167.

⁷ Conversas coa neta, María del Carmen Prieto, 27 de agosto de 2024, Vigo.

probablemente, fora de profesión, mariñeiro⁸. A orixe desta agrupación ten que ver con *Alianza Marinera, Pescadores de Moaña y sus contornos*, constituída o 14 de febreiro de 1919, grazas ao impulso de Lorenzo Corbacho e Eusebio Alonso. Na década dos anos vinte do século XX, integrouse na UGT e nos últimos anos da Ditadura de Primo desaparece. A comezos dos anos trinta reaparece cunha nova denominación, *Sociedad de Marineros del puerto de Moaña y contornos Solidaridad Marinera*, de carácter autónomo⁹. Posteriormente, diversas fontes apuntan que foi desaparecido e, incluso asasinado, antes do Nadal polas Milicias de Falange de Moaña, capitaneadas por Bruno Schweiger¹⁰ –unha das figuras icónicas da violencia no sur de Pontevedra–¹¹. En concreto, destaca un oficio recollido nas dilixencias da causa militar 1212/36 –praza de Pontevedra, xurisdición de terra–:

*Tengo el honor de participarle que José Paz Pena, Eugenio Cancelas, Manuel Cancelas, Cándido Giráldez, según runmor público, han sido muertos por las milicias de Falange de Marín, mandadas por un tal Bruno. José Riobó Casqueiro, Francisco Jalda y José, conocido por Isidro, no han sido habidos. Dios guarde a V.S. muchos años. Maña, 1º de diciembre de 1936. El alcalde accidental, José Pérez*¹².

Na información recollida no libro de nacementos do rexistro civil de Moaña, destaca unha anotación na marxe esquerda, que indica que foi

⁸ Fernández e Pereira, 2005: 413.

⁹ Pérez, 2015: 60, nota ao pe nº 11 (Pereira).

¹⁰ Enxeñeiro alemán, afiliado ao partido nazi, que residía en Marín onde traballaba na construción dun varadoiro. Estaba casado coa irmá do comandante do Estado Maior, Gutiérrez de Soto. En Marín relacionouse co xefe local de Falange a sazón do escribente da fábrica de conservas Herrerro Hmnos Felipe Temes Diéguez. Segundo diversas fontes mantiña contactos co consulado alemán de Vigo e outros mandos do polígono naval (Pereira, 2010). Mais bibliografía sobre el en Santos Castroviejo e Nores Soliño, *Historia de Cangas, 1900-1936. Unha ribeira de pescadores*, Vigo: A Nosa Terra, 2005.

¹¹ González e Villaverde, 1999: 116, 118, segundo informacións do arquivo municipal de Moaña –Correspondencia/Entradas/26 de outubro de 1938–.

¹² Pereira, 2010: 288. Causa 1212/36, folio 94, praza de Pontevedra, xurisdición de Terra, AIMNOR.

rexistrada a súa morte en Moaña, “a principios de la guerra civil de 1936-1939”, segunda consta na acta nº 60, folio 124, do tomo 70, da sección III, do mesmo rexistro, con data do 31 de xullo 1980¹³.

Ata o momento, a información recompilada sinala que foi asasinado e o seu corpo desaparecido, antes do mes de decembro, pero sen precisar a data exacta. Varios testemuños, sinalan que os irmáns Cancelas foran detidos a mediados de setembro¹⁴. Cabe a posibilidade de que estiveran presos un tempo, para despois, proceder á súa saca e asasinato. Con todo, dúas fontes sinalan que o seu corpo foi fondeado no mar, concretamente no pesqueiro, *Ave sin Puerto*¹⁵.

Eugenio xa fora requerido polo xuíz instrutor dunha causa militar contra veciños de Moaña o 19 de novembro de 1936, sen ter resposta¹⁶. Temos constancia de que foi perseguido polas autoridades golpistas, xa que foi sinalado o 22 de novembro de 1936, polo alcalde de Moaña, como “anarquista de acción y extremista en grado sumo, tomó participación en los sucesos muy directamente”¹⁷.

Con todo, non puidemos atopar rastro nas fontes sobre as circunstancias da súa morte e desaparición.

¹³ Xulgado de Paz de Moaña, libro rexistro civil, nacementos, tomo 44 (1914), folio 167.

¹⁴ González e Villaverde, 1999: 218.

¹⁵ Pérez, 2015: 118, 119. Pereira, 2010: 287.

¹⁶ Causa 1212/36, folio 32, AIMNOR.

¹⁷ Causa 1212/36, folio 65r, AIMNOR.

Figura 4. Fotografía de Manuel Cancelas Corrales, nos anos trinta. Fonte: doazón familiar..

Figura 5. Fotografía de Eugenio Cancelas Corrales. Fonte: Jesús Cancelas Franco, «A familia Cancelas», Cadernos Moaña.

- O irmán maior de Eugenio era **Manuel Cancelas Corrales** (fig. 4), pertencía á FAI e fora delegado da CRG ao congreso, celebrado en Zaragoza, en maio de 1936¹⁸. Grazas ao recordo da súa neta e a unha nova que recolle a prensa de finais de febreiro de 1936, sobre a súa detención a consecuencia dun altercado que tivo cun veciño á saída dunha reunión do sindicato *Fraternidad Marinera*, sabemos que tiña 25 anos –que coincidiría coas estimacións de idade que recolle o rexistro de defuncións de Salvaterra para os individuos nº 125, 127 e 128–¹⁹. Esta información, confirmouse ao atopar o seu rexistro de nacemento, o 5 de marzo de 1910, tendo no momento da súa morte, 26 anos, exactamente²⁰. Seus pais, Manuel e Felisa, estaban solteiros cando nace, pois ata tres anos despois,

¹⁸ Pérez, 2015: 119, nota ao pe nº 96 (Pereira, 2010). Fernández e Pereira, 2005: 423

¹⁹ *El Pueblo Gallego*, 28/2/1936: 12. Conversas coa neta, María del Carmen Prieto, 27 de agosto de 2024, Vigo.

²⁰ Xulgado de Paz de Moaña, libro rexistro civil, nacementos, tomo 40 (1910), folio 62.

non contraen matrimonio. Posiblemente, igual que seu irmán, fose de profesión, mariñeiro. O 24 de outubro de 1921 casa con Veneranda Silva Rivas, coa que mais tarde tería descendencia²¹.

Durante o Golpe, foi acusado de ser un dos responsables da organización da requisa de armas na defensa da República, na parroquia de Meira²². O sindicato sería un dos puntos clave da organización desa inicial resistencia e el, segundo diversos testemuños, sería unha das figuras relevantes. O día 20 de xullo de 1936 reuníronse os afiliados para tomar medidas e:

En dicha reunión, se acordó según dijo Manuel Cancelas, que dada la gravedad de los momentos por que atravesaban; pues se había sublevado el Ejército, había que defenderse pues el Ejército, iba a quitarles las mejoras que tenían y que como no tenían armas, había que requisarlas”²³.

Dito suceso foi interpretado polas autoridades militares golpistas que instruíron os xuízos como un evento coa finalidade de “convenir, organizar y determinar la actitud de violencia que había de adoptarse para oponerse a la acción del Ejército en la iniciación de su glorioso movimiento”²⁴.

Tras o golpe de Estado, temos as mesmas fontes que para Eugenio, que nos indican que fora asasinado e desaparecido antes do Nadal, pero sen coñecer a data exacta²⁵. Volvemos a ter as mesmas referencias que precisan que os seus corpos foran fondeados na ría²⁶. Pero, ademais, en 1938 foi incoado nunha causa militar acusado de deserción por non presentarse ao chamamento a filas, de xaneiro dese mesmo ano. En dito procedemento, varias persoas coñecidas, acoden a declarar, entre elas súa irmán Josefa,

²¹ Xulgado de Paz de Moaña, libro rexistro civil, nacementos, tomo 40 (1910), folio 62.

²² Causa 1212/36, folio 14, AIMNOR.

²³ Causa 1212/36, folio 22, AIMNOR.

²⁴ Causa 1212/36, folio 97, AIMNOR.

²⁵ González e Villaverde, 1999: 116, 118, segundo información do arquivo municipal de Moaña –Correspondencia/Entradas/26 de outubro de 1938–. Pereira, 2010: 288

²⁶ Pérez, 2015: 118, 119. Pereira, 2010: 287.

quen sinala que “el día tres de septiembre del año treinta y seis, fueron a buscar a su hermano a casa los falangistas, sin que desde entonces haya vuelto a casa su hermano, ignorando por tanto donde pueda encontrarse”²⁷. A data da súa detención tamén coincide coa achegada por outros testemuños orais²⁸. Non obstante, comezan a aparecer contradicións no relativo ás circunstancias da súa desaparición. A versión da irmán non ten que ver co suceso que Luís Pérez recolle nas súas memorias sobre a violencia golpista en Moaña, que el mesmo viviu:

Otro suplicio similar le estaba reservado a los hermanos Manuel y Eugenio Cancelas. La compañera Veneranda, esposa del primero, en su tribulación había confiado en varios vecinos para proteger a su amado compañero y a su cuñado. Primero fue O Quisque, y especialmente la esposa de este quien le ofreció eficaz protección y alimento; pero al tener esta mujer hijos decidió atender estos perseguidos, pero en una casa deshabitada cerca de la suya. Luego, ante el acoso, rastreo, amenazas y el terror que sembraban los esbirros del alemán les aconseja cambiar de escondijo y aquí fue donde Venerando cometió la fatal equivocación confiando en el parentesco que le unía con el borrachín y sanguinario Boubetiña (...). Y cuando la compañera espera que la hiena despierte tras la depredadora ronda nocturna, y cree encontrar palabras de esperanza pues, sabe que sus seres queridos están bajo tan garante protección, y en una casa del Luceiro en alquiler de una mujer leal, entra casi sin anunciarse el falangista Pepe de Marcellin (...) El Boubetiñas sale para, como el Judas del Galileo, entregar a sus Cristos. Y la esposa y cuñada no puede soportar tanto dolor y tras un alarido cae inconsciente (...). Y la caza de los Cancelas se lleva a efecto bajo el dedo acusador de aquel infame (...). Y tras la captura fácil, la tortura, la vejación y la muerte. Para en un viaje con rumbo seguro, el navío de la fatal travesía arrojar por la borda en los brazos del mar de Vigo, dos hijos de la villa moañesa”²⁹.

²⁷ Causa 308/38, xurisdición de Mariña, folio 32, Arquivo Naval de Ferrol; causa seguida contra varios inscritos de Mariña no Trozo de Cangas pertencentes ao reempazo de 1930, por non presentarse ao chamamento a filas.

²⁸ González e Villaverde, 1999: 218.

²⁹ Luís Pérez, 2015: 161, 162.

Pero debemos ter en conta as circunstancias e a natureza de cada fonte e posiblemente, esta dispar información se poida explicar segundo o que recorda a súa neta. Pasou un tempo retido e:

yo le oía a mi abuela que mi abuelo lo torturaron y que se fue para el monte, no se que monte sería de Moaña, el y el hermano, se escondían y tal y ella le decían que se tenían que ir que los querían matar y que el (...) le preguntaba pero por que me quieren matar a mi, si yo no hice mal a nadie. Mi abuela escuchó que los habían tirado al mar, incluso con una cuerda y una piedra grande para que no...(...) hicieron con ellos escarnios, poniendole encima de las manos cosas pesadas, en el cuerpo (...).

No caso de ambos irmáns, todo indica que viviron o seu final de forma conxunta, pero existen moitas contradicións ao redor da data do asasinato, das circunstancias do crime e da localización dos seus corpos. Tras desaparecer Manuel, a súa familia seguiu sendo perseguida e atacada, a súa muller ao cargo dun fillo de 11 meses e embarazada de catro meses, recorda a súa neta que “a mi abuela no le cortaron un pecho porque estaba embarazada, le cortaron el pelo casi al cero, como si fuera la mujer de un delincuente”. Tampouco sentíu o apoio da comunidade, “cuando murió, ni una patela de pescado le traían para comer ella y sus hijos, todo se lo tuvo que buscar ella”³⁰. Moitos anos despois, ao igual que seu irmán, unha nota ao marxe no rexistro de nacementos indica que “falleció en los primeros días del mes de julio de 1936, como consta al tomo 70, pág. 89 de la sección III de este registro civil. Moaña, 28 de abril de 1980”³¹. Efectivamente, seguindo estas indicacións, no rexistro de defuncións de Moaña, foi inscrito en 1980 “en virtud del expediente gubernativo

³⁰ Conversas coa neta, María del Carmen Prieto, 27 de agosto de 2024, Vigo.

³¹ Xulgado de Paz de Moaña, libro rexistro civil, nacementos, tomo 40 (1910), folio 62

tramitado ante el juzgado de distrito de Cangas, bao el nº 238/79, fuera del plazo legal”³². Ademais, nunha nota ao marxe, indícase que:

*en virtud de carta orden recibida del juzgado de Distrito de Cangas de Morrazo, se hace constar: que al haberse omitido con exacta claridad la fecha del fallecimiento del aquí inscrito, que dicho fallecimiento obedeció a circunstancias especiales y que tuvo lugar como consecuencia de la Guerra Civil Española de 1936-1939. Moaña, 14 de mayo de 1980*³³.

Non é un caso illado, estas mesmas notas aparecen asociadas, como mínimo, para outras cinco vítimas de Moaña, todas elas consideradas “desaparecidas” no outono de 1936 (José Saavedra, Sartié, José Paz Pena, Francisco Fernández, José Antonio Paredes Piñeiro e Eugenio Cancelas Corrales)³⁴.

- Sobre “**Juan**” **Vázquez Sampedro**, veciño da parroquia de Meira, apenas logramos obter información. Atopamos certa confusión na documentación e bibliografía sobre o seu nome propio. Ás veces aparece como José e outras como Juan, non sabemos se se trata da mesma persoa, ou incluso de diferentes individuos que fosen irmáns, pero non temos constancia deste dato. No rexistro civil, atopamos o rexistro de nacemento de Juan Vázquez Sampedro (xemelo de Francisco, que falece aos poucos días de nacer), o 17 de xuño de 1904, polo que tiña 34 anos, no momento da súa morte. Era fillo de Francisco Vázquez Rúa, labrador, e Concepción Sampedro Costa, “dedicada a las ocupaciones propias de su sexo”, ambos

³² Xulgado de Paz de Moaña, libro rexistro civil, defuncións, tomo 70, folio 89.

³³ Xulgado de Paz de Moaña, libro rexistro civil, defuncións, tomo 70, folio 89.

³⁴ Tratouse de buscar ditos expedientes, pero nin no xulgado de Paz de Moaña, nin no xulgado de instrución de Cangas, nin no Arquivo Xudicial Territorial, nin no Tribunal de Xustiza Superior de Galicia, me souberon dar resposta, ata o momento de onde poder localizalos. Posiblemente non conteñan información sobre as circunstancias das súas mortes, e polas conversas que tiveron con algunhas das súas familias, posiblemente se traten de trámites burocráticos e xudiciais para recoñecelos, despois de tantos anos, como falecidos e, por tanto, algún dos seus parentes, puideran acceder a algún tipo de pensión.

domiciliados na parroquia de Meira³⁵. Sabemos que estaba solteiro e tiña dous irmáns maiores, Manuel e María; polo que, hoxe en día, o único sobriño vivo, apenas ten recordos porque non chegou a coñecelo. Estaba tamén emparentado coa familia Blanco Costa, pois un irmán de Juan, estaba casado cunha irmá de Manuel e José Blanco Costa, polo que eran “cuñados políticos”. El traballaba no campo, facendo xornais de forma esporádica³⁶. A fonte oral traballada polo investigador, Dionisio Pereira, xunto coa documentación municipal, apuntan que a súa desaparición tivo que ver co “paseo” que sufriu no mes de outubro de 1936³⁷.

³⁵ Xulgado de Paz de Moaña, libro rexistro civil, nacementos, sección I, tomo 34 (1904), folios 147 e 148.

³⁶ Conversas co seu sobriño, Luiz Vázquez Blanco, 14/8/2024.

³⁷ Luis Pérez, 2015: 119, nota ao pe nº 98 (Pereira). Arquivo Municipal de Moaña/ Correspondencia/ Entradas, 26/10/1938 (González e Villaverde, 1999).

Figura 6. Fotografía de Manuel María Blanco Costa. Fonte: doazón familiar.

- **Manuel María Blanco Costa** (fig. 6), era veciño da parroquia de Meira, tiña 32 anos e estaba a punto de cumprir os 33 –coincidindo coa estimación de idade recollida no rexistro de defuncións de Salvaterra para os individuos nº 124, e posiblemente, 128–, e de profesión, segundo os seus familiares, dedicábase á descarga do carbón³⁸.

O único que coñecemos da súa traxectoria vital previa é que durante a II República comeza o seu historial delituoso, sendo detido como sospeitoso de entrar a roubar cartos no domicilio dun veciño, en 1932, ou sendo denunciado, pola Garda Civil, xunto co seu irmán, por roubarlle herba á

³⁸ Conversas cos seus familiares, Esther e Manuel, 27/8/2024, Moaña. Pérez, 2015: 119. Xulgado de Paz de Moaña, libro rexistro civil, nacementos, sección I, tomo 33 (1903), folio 256.

súa veciña, en 1934³⁹. Sobre a súa morte ou “desaparición” durante o golpe de Estado de 1936, dúas fontes diferentes sinalan que foi “paseado”, no mes de outubro de 1936. Ao respecto, o diario de Luis Pérez, sinala que posiblemente o seu corpo fose arroxado ao mar, mentres que a documentación municipal, considérao como “desaparecido”⁴⁰. Sobre este suceso, a súa filla, segundo o que lle ten escoitado á súa nai, recorda como foi o seu secuestro:

el chegaba do monte, de buscar leña e estaba desayunando e entráronlle dous homes, mamá dixo que a un que o coñecía, que era veciño, era de Moaña, de Abelendo, e un deles era coñecido dela dali e despois negoulle todo, dixo que non era el, pero ela coñeceuno, chegaron, abriron a porta, estaban coa porta entreaberta que el estaba desayunando e “manos arriba, venga conmigo” e o levaron, viñeron pola casa de miña abuela a buscar o outro irmán⁴¹.

Despois de levalos, tras ameazas e intimidacións, foron conducidos ao local do sindicato dos mariñeiros, localizado no barrio da Seara (hoxe funciona como un centro de xubilados). Este foi un dos espazos incautados polos verdugos e persecutores, asociado non só a un lugar de reclusión, senón tamén de palizas, maltratos e torturas (fig. 7).

A filla de Manuel, recorda que súa nai ía levarlle a comida a diario nos días que permaneceu alí encerrado e que:

seica o último día que lle levou a comida que lle dixo que a pena mais grande que levaba é que deixaba viúda a miña nai con rapaces e 26 anos, e con dous fillos pequeniños e que tería que lle poñer pai, non sendo o pai deles, esa era a pena que levaba el e ela dixolle, “non, prométoche que non van coñecer outro vai”. Porque el

³⁹ *El Progreso*, 31/8/1932: 3. *El Pueblo Gallego*, 27/11/1934: 14

⁴⁰ Pérez, 2015: 119. González e Villaverde, 1999: 118.

⁴¹ Conversas cos seus familiares, Esther e Manuel, 27/8/2024, Moaña

díxolle, “a min aínda que me soltaran agora pouco viviría” porque de noite lle deron moitas palizas, fixeron un escarnio deles⁴².

Tras a desaparición de Manuel, a súa muller, María, foi vítima de intimidacións ata que unha muller con poder e influencia de Moaña, intercede por ela.

Figura 7. Antiga sede do sindicato, na actualidade, reconvertida na sede do Club de Xubilados da Nosa Señora do Carmen. Fonte: fondo HISTAGRA

- O seu irmán menor, **José Benito Blanco Costas**, de profesión, era campesiño e ao mesmo que o seu irmán, varias fontes o sitúan como “paseado” e desaparecido no mes de outubro⁴³. Ambos eran fillos de Manuel Blanco Vilariño e María Costa Rúa, quen enviuvou de moi nova, quedando ela sola ao cargo de cinco fillos. Un deles faleceu de pequeno, e, ademais de José e Manuel, as outras irmás chamábanse Rosario e María. Tiña 31 anos (naceu o 10 de febreiro de 1905)⁴⁴, polo que era o irmán

⁴² Conversas cos seus familiares, Esther e Manuel, 27/8/2024, Moaña

⁴³ Pérez, 2015: 119. González e Villaverde, 1999: 118.

⁴⁴ Xulgado de Paz de Moaña, libro rexistro civil, nacementos, 1905, folio 41.

pequeno, e o único solteiro que vivía con súa nai. Tamén acumula un expediente delituoso importante previo, no que destaca a condena a seis meses de arresto, a mediados de 1936, por agresións a un veciño, dous anos antes⁴⁵. Segundo o testemuño da súa sobriña, a familia supón que foi secuestrado xunto co seu irmán, pero non se atopou mais información.

Segundo as pescudas de José Novas, un investigador local moi involucrado na identificación das vítimas, un dos indicios que permitiu sospeitar da vinculación das mortes de Cabreira co entorno de Moaña sería a suposta confesión dun dos perpetradores. Un dos falanxistas que ían no camiión que conduciu aos detidos ata Salvaterra era coñecido como «O Varela», da parroquia de Domaio (Moaña) e traballaba nun asteleiro da zona. Días despois do suceso, confesoulle a un compañeiro de traballo que el fora partícipe no paseo e esta persoa contaríallo anos mais tardes a un sobriño da vítima. O medo, as culpas e incluso a vergoña, fan que a día de hoxe, esta información sexa un tema sensible, incómodo e difícil de compartir⁴⁶.

Tal e como se pode apreciar, temos moita confusión acerca das circunstancias do asasinato destas cinco persoas. Non temos suficientes elementos que nos permitan identificar, por medio deste informe, os cinco desaparecidos de Cabreira, como os veciños moañenses estudados. Esta cuestión, atopará resolución no caso de que se atopen os restos na fosa de Cabreirae se faga unha proba de ADN e/ou aparezan mais fontes históricas que nos permitan facer esta correlación. De todas, é moi posible que, de ser eles, o punto no que converxeran previamente as súas traxectorias, sexa un lugar de reclusión, posiblemente, o local do antigo sindicato. Ademais, deberon pasar alí un tempo, e por outros testemuños que temos, foi moi probable que foran sometidos a torturas e malleiras que deixaran pegadas físicas nos seus corpos.

⁴⁵ *El Progreso*, 31/8/1932. *El Diario de Pontevedra*, 8/7/1936: 1

⁴⁶ Investigacións de José Novas Piñeiro.

Con todo, na teima de ampliar as investigacións sobre a identificación das vítimas enterradas na fosa de Cabreira, fíxose tamén unha busca na base de datos de Nomes e Voces. O punto de partida é moi amplo, mais de 800 nomes desaparecidos, sen apenas información. Pero, tratamos de ir descartando, en función da información que puidemos rescatar do rexistro de defunción de Salvaterra. Das persoas que tiñan asociada unha data de morte, non coincidía ningún caso coa do rexistro de Salvaterra; polo que se descartaron ao redor de 100 persoas. Tamén se descartaron todas aquelas desaparicións que tiñan asociado un lugar de enterramento –en ningún caso o cemiterio de Cabreira–, e unha data de inscrición noutro rexistro civil; un total de 80 entradas, aproximadamente.

Pero seguían quedando mais de 600 persoas desaparecidas, con moi poucos datos indexados que permitisen desbotar, unicamente, a veciñanza para unhas 70 persoas. Tratouse de acoutar por esta vía, seleccionando aqueles perfís relativamente próximos a Salvaterra e á comarca do Morrazo, e, ademais, que non tiveran asociado lugar de morte, ou este fora moi próximo a Salvaterra. Como conclusión, tirouse do fío dalgúns perfís:

- **Estanislao Ferreiro Núñez**, alcumado “Boreiro”⁴⁷, natural e veciño de Cangas, de 24 anos de idade. Foi incoado nunha causa militar polo delito de “deserción” ao non acudir ao chamamento a filas, e nas dilixencias, as autoridades informan que nunha madrugada de finais de agosto foi detido, e a partir de entón, desaparecido⁴⁸. Tras afondar na investigación, as fontes indican que foi detido na madrugada do 26 de agosto, xunto con outros compañeiros, e tras pasar dous días na checa do encascador, sacárono con outros once para matalos⁴⁹. O lugar escollido foi o Anguieiro, na Magdalena, el logrou sobrevivir nese

⁴⁷ A veces aparece como Ladislado, descoñecemos cal dos dous era o nome real, pero refírense á mesma persoa.

⁴⁸ Base de datos Nomes e Voces: Causa 368/37, xurisdición de Mariña.

⁴⁹ Dasairas, 2005: 671.

intre, pero non logrou escapar moito tempo dos seus perseguidores. Seu pai, narra o acontecido a el e a seu irmán, Antonio:

La muerte de Antonio y Ladislao que fueron afusilados el día 28 de agosto de 1936, fueron presos el día 26 a las dos de la mañana por un guardia civil vestido con un mono y cuatro falangistas que uno de Moldes, otro Gumersindo Iglesias, o sea “pan e porco” otros dos no los he conocido, fueron fusilados en Angueiro en viernes a las cuatro de la mañana y los sepultaron en la mar llevados por un motor del fabricante Cervera y permanecieron en el agua 40 días, y a los 40 días vinieron a tierra cinco de ellos (...). De estos once, hubo uno que se llamaba Lao Ferreiro que se escapó herido entre los muertos de la camioneta que los llevaba y fue a parar a Aldán a casa de un tío mío pero ese tío se temió a recogerlo y el pobre del herido se marchó al monte de Subrido del Hío y después al otro día fueron 14 falangistas, 7 de ellos por tierra y otros 7 por mar recorriendo la costa en el motor de Modesto Valladares pues lo cogieron en Subrido y lo llevaron a cerca de la casa de señales, a los barcos que allí// ¿aciste?// pues allí lo mataron a bayoneta (...). Luego lo despedasaron lo tiraron entre las peñas de la costa, donde bañaba el cadáver el agua del mar. Es decir que fueron aparecidos del agua, los tirados el 28 de agosto aparecieron el día 16 de octubre viernes, sepultados en viernes los aparecidos (...)⁵⁰.

Este relato é moi interesante porque fala da aparición de cinco corpos en datas moi próximas ao enterramento de Cabreira, con apenas un par de días de diferenza, que ben se puidera asociar a posibles fallas na memoria. Sobre o lugar de aparición dos cadáveres, puideron ser trasladados e tirados en Curros, precisamente seguido a tónica frecuente dos verdugos, de desdebuxar a trazabilidade da violencia. Con todo, non encaixaría cos testemuños que escoitaron os tiros, antes de aparecer mortos os desaparecidos de Cabreira. Tamén se aprecian outros indicios, que fan desbotar a hipótese que identifique estes

⁵⁰ Nores, 2005: 688.

corpos cos inhumados en Salvaterra. As condicións nas que se atoparían estes cadáveres tras pasar mais dun mes na auga, serían mencionadas na descrición do rexistro de defuncións. Ademais, non coincide a data na que aparecen fondeados os corpos dos cinco e devoltos á terra, xa que segundo o rexistro civil de defuncións de Cangas, foron inscritos o 9 de novembro de 1936 e non o 16 de outubro⁵¹. O lugar de enterramento, segundo esta fonte, sería o cemiterio de Cangas, ademais, ditos corpos serían recoñecidos polos seus familiares, polo que non é coherente que despois foran inhumados en Cabreira; “A xente moi masivamente á ribeira a velos vir e a ver se os identificaban. Viñeron a terra e recoñecéronse os cadáveres. Os familiares dos outros 6 tamén foron recoñecer os cadáveres dos seus, que non estaban”⁵².

- **Clemente Arturo Carracelas Castro**, coñecido como “El Pito”, natural e veciño de Cangas, solteiro, de 21 anos, de profesión, canteiro, e afiliado á JSU. Estivo preso no campo de concentración de San Simón e procesado en dúas causas militares, polos delitos de rebelión e deserción⁵³. Nas dilixencias de ditos procedementos recóllese que foi dado por desaparecido nun traslado, puidendo ser “paseado”, nunhas das coñecidas *raposas* do Lazareto. Posteriormente, sospeitase que sobreviviu e acabou sendo asasinado na Lexión⁵⁴.
- **Nicolás Pellín Alonso**, natural de León e veciño de Marín.
- **Manuel Riobó**, natural e veciño de Moaña e de profesión carpinteiro. Foi dado por desaparecido e a única información que temos é grazas

⁵¹ Antonio Ferreiro Núñez, Normandino Núñez Martínez, Daniel González Graña, Antonio Blanco Rodal e José Martínez Pazo. Base de datos de Nomes e Voces. Nores, 2005: 722.

⁵² Nores, 2005: 687.

⁵³ Base de datos de Nomes e Voces; causas 368/37, de xurisdición de Mariña e causa 790/36, de xurisdición de terra.

⁵⁴ Nores e Santos, 2005: 694.

ás memorias dun preso que o recorda como “un verdadeiro topo en los montes de Meira”⁵⁵.

- **Francisco Jalda**, natual e veciño de Moaña, afiliado a “Solidaridad Marinera”, quen segundo oficio do xefe local de Falange do 1 de decembo de 1936, el, xunto con José Riobó, “en choque con la fuerza pública y huyeron no siendo habidos”⁵⁶. Foi acusado de ser un dos responsables da organización da requisa de armas na defensa da República, na parroquia de Meira⁵⁷.
- **José Riobó Casqueiro**, veciño de Moaña e sinalado por varios veciños como un dos organizadores da requisa de armas⁵⁸. Sinalado polo alcalde de Moaña o 22 de novembro de 1936, como un “marxista de acción, dirigente de masas obreras, tuvo participación directa en os sucesos, con frecuencia vino soliviantando las masas obreras excitádolas a cometer toda clase de atropellos”⁵⁹.
- **Francisco González Ríos**, veciño de Domaio-Moaña, e presidente do PSOE de Domario
- **José “De Isidro”**
- **Delmiro Mariño Blanco**

Como conclusión desta cata aleatoria dentro da base de datos de Nomes e Voces, é moi complicado establecer unha identificación cos datos que temos a priori. Non se atoparon trazabilidades coincidentes coas dos cinco desaparecidos, nin indicios de haber puntos en común que sitúen a cinco persoas nun mesmo escenario e tempo.

⁵⁵ Pérez, 2015: 120.

⁵⁶ Causa, 1212/36, folio 95, AIMNOR.

⁵⁷ Causa 1212/36, folio 14, AIMNOR.

⁵⁸ Causa 1212/36, folios 26, 44 e 50, AIMNOR.

⁵⁹ Causa 1212/36, folio 65r, AIMNOR.

3. Fichas individuais das vítimas

A continuación, recompilamos a información do rexistro civil de defuncións do xulgado de Salvaterra de Miño, relativa ás persoas que foron enterradas no cemiterio de S. Miguel de Cabreira: a data da morte e do enterramento, o lugar de morte e de inhumación, unha descrición física dos corpos, das vestimentas e dos accesorios que levaban, a idade aproximada –en función da estimación do médico-forense– e a causa de morte (típico eufemismo empregado para recoller as vítimas dos asasinatos da violencia consecuencia do Golpe de 1936).

DESCOÑECIDO N° 124		
Datos persoais	Natural de	-
	Veciño de	-
	Idade	35 anos aprox.
	Profesión	-
	Filiación/s	-
	Data, lugar de morte	18 de outubro de 1936, ás 6 horas, Curros, Salvaterra
	Resumo	-
Fontes relacionadas	Causa militar	-
	Entrevistas	-
	Rexistro de defuncións	Si, rexistrado o 19 de outubro de 1936, como descoñecido, “de unos treinta a treinta y cinco años de edad (...), de un metro ochenta y siete centímetros de estatutra, ojos castaños, nariz aguileña, barba negra, escaso cabelo; vestía un traje mono, chaqueta gris, camisa y camiseta blancas, boina, alpargatas castañas, de goma y sin calcetines, no encontrándosele documentación ni objetos algunos”. Morte a consecuencia de “hemorragia consecutiva a heridas penetrantes de tronco según resulta de informe de autopsia”
	Outras	-

DESCOÑECIDO Nº 125		
Datos persoais	Natural de	-
	Veciño de	-
	Idade	20-25 anos aprox.
	Profesión	-
	Filiación/s	-
	Data, lugar de morte	18 de outubro de 1936, ás 6 horas, Curros, Salvaterra
	Resumo	-
Fontes relacionadas	Causa militar	-
	Entrevistas	-
	Rexistro de defuncións	Si, rexistrado o 19 de outubro de 1936, como descoñecido, “de vinte a veinticinco anos de idade (...) de un metro sesenta e un centímetros de estatura; nariz recta, ojos negros, vestía chaqueta y pantalón de paño gris, jersey gris, camisa de cremallera, calcetines de color y zapatos negros. No se le encontró documentación ni objetos algunos”. Morte a consecuencia de “hemorragia y atrición cerebral consecutivas a heridas penetrantes de tronco y cráneo según resulta de informe de autopsia”
	Outras	-

DESCOÑECIDO N° 126		
Datos persoais	Natural de	-
	Veciño de	-
	Idade	20 anos aprox.
	Profesión	-
	Filiación/s	-
	Data, lugar de morte	18 de outubro de 1936, ás 6 horas, Curros, Salvaterra
	Resumo	-
Fontes relacionadas	Causa militar	-
	Entrevistas	-
	Rexistro de defuncións	Si, rexistrado o 19 de outubro de 1936, como descoñecido, “de unos veinte años de edad (...) de un metro sesenta y nueve centímetros de estatura; moreno, pelo negro, ojos castaños y nariz recta, vestía pantalón rayado y abotinado, jersey cremallera, camisa a listas, calcetines azules y zapatos negros. No se le encontró documentación ni objetos algunos”. Morte consecuencia de “hemorragia consecutiva a heridas penetrantes de tronco según resulta de informe de autopsia”
	Outras	-

DESCOÑECIDO N° 127		
Datos persoais	Natural de	-
	Veciño de	-
	Idade	20-25 anos aprox.
	Profesión	-
	Filiación/s	-
	Data, lugar de morte	18 de outubro de 1936, ás 6 horas, Curros, Salvaterra
	Resumo	-
Fontes relacionadas	Causa militar	-
	Entrevistas	-
	Rexistro de defuncións	Si, rexistrado o 19 de outubro de 1936, como descoñecido, “de unos veinte a veinticinco años de edad (...) de un metro setenta y un centímetros de estatura, de ojos y pelo castaño, nariz recta, vestía abrigo de paño mezclilla, chaqueta y pantalón claro, chaleco negro, camisa azul, calcetines grises y alpargatas de goma azules, con gorra visera gris. No se le encontró documentación ni objetos algunos”. Morte consecuencia de “hemorragia y atrición cerebral consecutivas a heridas penetrantes de tronco y cráneo según resulta de informe de autopsia”
	Outras	-

DESCOÑECIDO N° 128		
Datos persoais	Natural de	-
	Veciño de	-
	Idade	25-30 anos aprox.
	Profesión	-
	Filiación/s	-
	Data, lugar de morte	18 de outubro de 1936, ás 6 horas, Curros, Salvaterra
	Resumo	-
Fontes relacionadas	Causa militar	-
	Entrevistas	-
	Rexistro de defuncións	Si, rexistrado o 19 de outubro de 1936, como descoñecido, “de unos veinticinco o treinta años de edad (..) de un metro setenta y cuatro centímetros de estatura, de ojos claros y pelo negro, vestía chaqueta castaña, pantalón azul, jersey de lana gris, camisa spor, cinturón de cuero, calcetines grises, alpargatas azules de piso de goma y gorra visera. No se le encontró ningún documento ni objeto”. Morto a consecuencia de “hemorragia y atrición cerebral consecutiva a heridas penetrantes de tronco y cráneo según resulta de informa de autopsia”
	Outras	-

4. Documentación do espazo a intervir: a historia do cemiterio

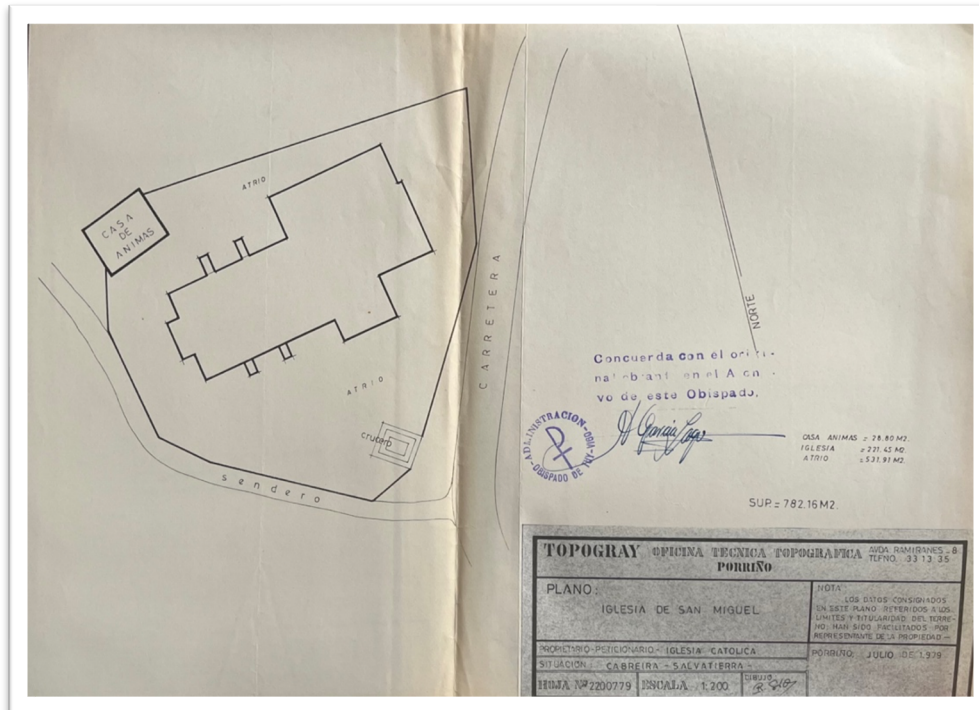

Figura 8. Plano do adro da igrexa de San Miguel de Cabreira, ca. 1979. Fonte: arquivo da parroquia de San Miguel de Cabreira.

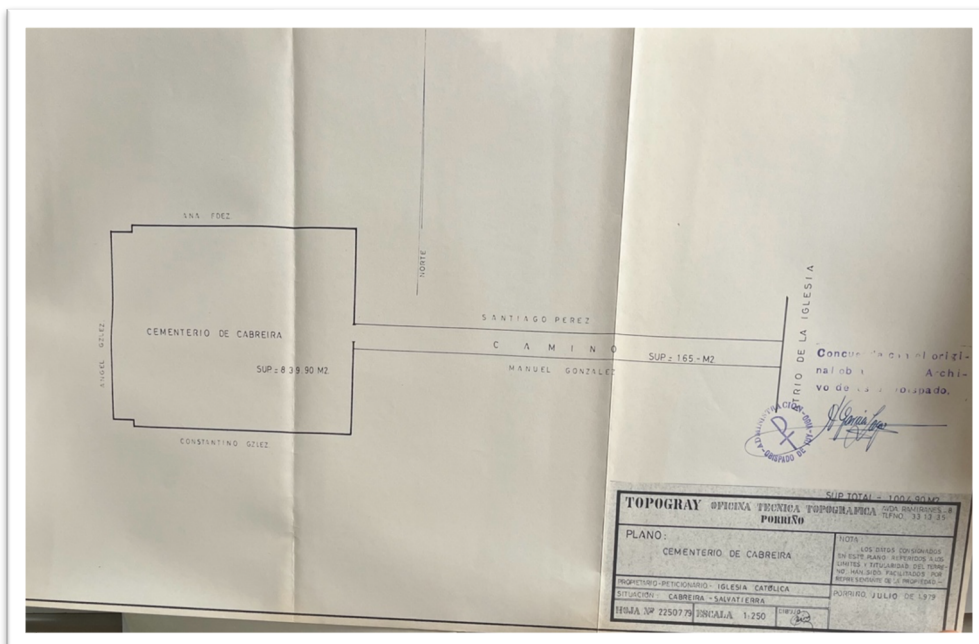

Figura 9. Plano do novo cemiterio de San Miguel de Cabreira, ca. 1979. Fonte: arquivo da parroquia de San Miguel de Cabreira.

O cemiterio do atrio (fig. 8) probablemente exista dende a construción da Igrexa de San Miguel que, segundo indica un epígrafe gravado na fachada, foi no ano 1710 (fig. 10). Esta zona está composta por diferentes áreas e elementos. Destaca o *viacrucis* — posiblemente sexa da segunda metade do s. XIX— que rodea todo o espazo, con 14 cruces de diferentes alturas e tamén en diferentes estados de conservación, algúns deles, parcialmente derribados (fig. 11).

Segundo entramos ao atrio, atopamos a cabeceira da Igrexa, que ten o acceso pola parte posterior a dita entrada (fig. 12). Na marxe esquerda temos unha área relativamente ampla, onde se sitúa o cruceiro da Inmaculada, levantado en 1904, e un sepulcro construído en 1911 (fig. 13)⁶⁰. Nesta zona é precisamente onde tiñan lugar todos os enterramentos ata a creación do novo cemiterio en 1958⁶¹. En consecuencia, trátase dun terreo moi revoltado e utilizado que se foi quedando pequeno co paso do tempo e as necesidades da parroquia (figs. 14 e 15).

Precisamente, unha disputa de 1924, entre o párroco e os donos da sepultura da casa maiorazgo dos Castro e Troncoso, dá conta desta realidade. A familia manifesta o seu malestar ao párroco por empregar a súa sepultura para enterrar a alguén que non era da súa familia. O cura responde que “el cementerio privado de esta parroquia es muy reducido, daré sepultura a los cadáveres que vayan ocurriendo en aquellos sitios que se sabe estaban en condiciones para ello, no fijándose si son parientes o no lo son”⁶². Esta problemática estivo latente durante toda a primeira metade do século XX, dado que esa era a única zona empregada para os enterramentos. A parte dereita do atrio, segundo accedemos ao cemiterio, nunca foi unha zona empregada para tal fin⁶³. Trátase dun terreo moito mais estreito, que linda coa casa reitoral e no que está situada a antiga caseta das autopsias (figs. 16, 17 e 18).

⁶⁰ Arquivo Diocesano de Tui, Cabreira-cemiterio (1901-1959), licencias de sepulturas.

⁶¹ O rexistro de enterramentos parroquiais indica que se enterra no adro ata o 12 de xaneiro de 1959 (data do último enterramento alí). O seguinte enterramento, data do 7 de febreiro de 1959 e xa indica que foi enterrado, en lugar de «atrio-cementerio», pon «cementerio parroquial».

⁶² Arquivo Diocesano de Tui, Cabreira-cemiterio (1901-1959), licencias de sepulturas

⁶³ Conversas con Paco e Constante González, veciños de Cabreira.

Os veciños, conscientes desta situación decidiron tomar cartas no asunto e o cura párroco, Amador Oubiña Búa, escribe a finais de xaneiro de 1958 ao seu superior, indicando que:

el cementerio parroquial situado en el atrio de la misma, se halla totalmente ocupado y resulta insuficiente para las necesidades parroquiales. Que está mismo al lado del camino de tránsito sin cierre alguno, lo que es impropio de lugar sagrado, por ser pisado continuamente por personas y animales. Que está adquirido un terreno, por suscripción entre los vecinos, para la construcción de dicho cementerio y cuya propiedad está a nombre de una comisión formada por tres vecinos⁶⁴.

Tras unha manobra moi pouco transparente, o terreo rematou en mans da Igrexa, tal e como describe o párroco ao seu superior a comezos de 1959, “Como SS sabe la escritura está ya hecha. Tuve que aprovechar los medios en ocasión propicia para conseguir la propiedad porque los de la comisión pretendían gobernarla ellos”⁶⁵. Esta información é relevante, porque a partir deste momento cesan os enterramentos no cemiterio do atrio e pasa a empregarse o novo cemiterio, localizado ao carón do antigo (figs. 9 e 19). Nesta época, entre 1950 e 1961, tiveron lugar outros cambios importantes. Pegado ao muro do cemiterio novo, construíuse un cemiterio civil, do que hoxe apenas quedan indicios. No interior do templo, reconstruíuse a sacristía, a capela do Rosario e o prebisterio; pintáronse e arranxáronse as paredes, reparouse a tribuna e o altar maior e colocouse o piso interior. Ademais, no exterior, as paredes laterais do templo cederan e colocáronse catro estribos de reforzo, dous a cada lado⁶⁶.

A partir de entón, moitas lápidas foron trasladadas, a mais antiga da que hoxe en día tivemos constancia data de 1940. Non estamos seguros se este movemento de pedra tamén implicou movementos de restos. Pero, tal e como sinalaron os veciños mais anciáns do lugar, de efectuarse, estes non afectarían á área onde

⁶⁴ Arquivo Diocesano de Tui, Cabreira-cemiterio (1901-1959), licencias de sepulturas

⁶⁵ Arquivo Diocesano de Tui, Cabreira-cemiterio (1901-1959), licencias de sepulturas

⁶⁶ Arquivo da parroquia de San Miguel de Cabreira (Salvaterra de Miño).

supostamente se localiza a fosa (marxe dereita), dado que os enterramentos ordinarios se efectuaban na marxe oposta do atrio.

Figura 10. Cabeceira da Igrexa de San Miguel onde podemos apreciar o gravado da construción. Fonte: fondo HISTAGRA.

Figura 11. Vista parcial do Adro da Igrexa de San Miguel na que se aprecia parte do *viacrucis*. Fonte: fondo HISTAGRA

Figura 12. Acceso á Igrexa de San Miguel pola parte posterior do adro. Fonte: fondo HISTAGRA

Figura 13. Cruceiro da Inmaculada e sepultura familiar de comezos do século XX, sinalada en vermello, localizada na marxe esquerda do adro da Igrexa de San Miguel. Fonte: fondo HISTAGRA.

Figura 14. Marxe esquerda do adro da Igrexa de San Miguel e zona frecuente de enterramentos ata finais dos anos cincuenta. Fonte: fondo HISTAGRA

Figura 15. Outra vista da marxe esquerda do adro da Igrexa de San Miguel. Fonte: fondo HISTAGRA

Figura 16. Marxe dereita do adro da Igrexa de San Miguel vista dende a entrada de acceso. Fonte: fondo HISTAGRA.

Figura 17. Vista da marxe dereita do adro da Igrexa de San Miguel onde se pode apreciar á esquerda a parede da sacristía, á dereita a parede da casa reitoral, e ao fondo, a antiga casa de autopsias- Fonte: fondo HISTAGRA

Figura 18. Detalle da zona da marxe dereita do adro. Fonte: fondo HISTAGRA.

Figura 19. Acceso ao novo cemiterio onde se aprecia o camiño que enlaza co adro da Igrexa de San Miguel.
Fonte: fondo HISTAGRA.

5. Recoñecemento e estudo do espazo: proposta de localización da fosa

Comezamos por sinalar un dato importante: o lugar de enterramento destas cinco persoas, non coincide co lugar de aparición dos corpos e o lugar do asasinato, segundo a información do rexistro civil e de diferentes testemuños orais (fig. 20). O lugar no que faleceron e no que apareceron os cadáveres é Curros (42.101076827102126, -8.531974911907044), un lugar que está entre a parroquia de Cabreira e a de Alxén, localizado a un quilómetro e medio, aproximadamente do cemiterio de Cabreira. Dita área é un monte atravesado pola antiga estrada Salvaterra-O Porriño que actualmente se coñece como “O Baldío”, pertencente á comunidade de Montes de Cabreira (figura 21). Dita localización non dá moitas pistas sobre o lugar de procedencia dos presos, pois poderían vir de Porriño, Salvaterra, Pontearreas ou outras zonas mais afastadas (informe de Xosé Ramón Paz Antón, decembro de 2022). É unha zona pouco habitada, onde apenas hai casas, idónea, segundo as lóxicas violentas do Golpe, para cometer este tipo de crimes.

Figura 20. Mapa que recolle a distancia entre o lugar de aparición dos corpos (Curros) e o lugar de enterramento (cemiterio de San Miguel de Cabreira). Fonte: edición de Google Maps.

Figura 21. Aspecto actual da Curva de Curros, onde supostamnte apareceron os cadáveres dos cinco desaparecidos inhumados no cemiterio de San Miguel de Cabreira. Fonte: Google Maps.

Sabemos que os dous únicos veciños que vivían cerca do lugar de asasinato, foron conscientes, dende a intimidade dos seus fogares, do que sucedera. O testemuño de Maruja da Rotea, dá conta como unha nena de 11 anos percibiu este suceso:

Eu aquel día estaba alá con meu pai, e eran polas 4 ou cinco da mañán e pasou un camión pola carretera pa riba, porque a casa de meu pai estaba ao lado da carretera mesmo e meu pai sospechou que aquel camión... porque naquel tempo... eran tempos da guerra...e dalí a un pouco sentiron uns disparos e meu pai, pola maña cedo veu a unha señora que vivía nun alto do monte, dalí dariba, que lle chamaban señora Generosa da Gharota e viu abaixo e chamou por meu pai e dixo, “Jesús, sabes o que pasou? E dixo meu pai, “Non, eu non sei o que pasou, pero vin pasar un camión pa riba ás cinco da mañán por aí, e oín uns disparos... entón que pasou Generosa?”. “Hai cinco homes mortos alí na Baixiña, nun sitio que daba a volta así a carretera, alí hai cinco homes mortos”. E dille meu pai, “e ti como sabes que son cinco homes?”. “Porque os fun mirar”. E díxolle meu pai, “carai, e fuches capaz de ir abaixo a miralos?”. “Pois fun, sentir chegar o camión, sentín os disparos, levanteime da cama e púxenme a escoitar e así que sentín marchar o

camión, marchei alá abaixo a mirar o que pasaba alá abaixo e había cinco homes mortos”.

E iso foi un domingo, non sabe se foi ela quen deu o aviso ao cura, pero, “Ao saír da misa, foi moita xente alá arriba a miralos e despois non sei quen pasou noticia a Salvaterra que aí polas unha ou dúas da tarde que pasou un camión pa baixo cos cadáveres dentro nos caixóns, e trouxéronos nos caixóns a Salvaterra nun camión e metéronos nuns caixóns... porque primeiro pensaban que iban a ir para Alxén, porque alí xa raia Alxén, tamén, pero disque aquilo pertencía a Cabreira e que tiñan que ir para Cabreira. Entonces, pasou aquel camión cos caixóns pa abaixo eu o camión vino pasar, embaixo metéronos na Igrexa, non, nunha caseta que había ao lado da Igrexa, metéronos aí, e alí tiveron que ir os homes de Cabreira a velalos ata o outro día seguinte. Puxeron creo que era dúas horas cada dous homes, me parece, dous homes cada dúas horas e veláronos durante todo o día e toda a noite. E no día seguinte abriron unha zanja larga contra a casa do cura, había alí un chaponeiro e abriron a zanja por alí abaixo e seica alí os meteron todos. Pero eu eso non o mirei, eh. Pero mirábase despois a terra fresca. E despois os curas cando era no día de todos os santos, a primeiros de novembro, que iban a responsar ao cemiterio, viñan alí e responsaban alí e responsaban por eles tamén botábanlle o responso a esa xente alí. Nunca se chegou a saber quenes eran os homes. Primeiro empezaron a dicir que si eran uns de Ponteaes, pero despois desmentíuse que non era⁶⁷.

Toda a comunidade quedou marcada por tal suceso, tal e como podemos deducir do testemuño de Maruja. Foi un asasinato que se executou de forma clandestina, de madrugada, nun lugar afastado, pero que buscou unhas repercusións públicas:

Los trajeron una noche en un camión y los mataron en la primera curva que les cuadró. No sabemos ni de dónde venían ni quiénes eran⁶⁸.

⁶⁷ Entrevista realizada por Helena Pousa e Anxo López, en Cabreira, en setembro de 2023.

⁶⁸ Informe de Xosé Ramón Paz Antón, decembro de 2022.

*Estaban indo par Salvaterra, á dereita, antes do túnel actual. Estaban xuntos e caeron cada un para o seu lado*⁶⁹.

Sobre o traslado dos corpos ao cemiterio, a fonte oral é a única que dá conta de certos elementos importantes. Hai diverxencias sobre o medio de transporte, uns din que foi en carro, mentres que outros sosteñen que foi en camiión. Tamén hai diferentes versións sobre a disposición dos corpos, pero a lóxica da investigación fainos pensar que o mais probable é que foran enterrados en caixas de casqueiro (de peor calidade e materiais que as habituais) e en tres buracos nos que se colocarían dous corpos en dous deles, e un corpo no buraco restante.

A proposta de localización da fosa está baseada nas investigacións realizadas por Anxo López, Antonio Lorenzo, Alfonso González Fernández e Xosé Ramón Paz Antón, persoas interesadas pola historia local que levan anos recollendo testemuños dos veciños do lugar.

*Alfonso González Fernández estivo presente co seu pai no soterramento. El explica que hai cinco homes en tres fosas separadas entre elas por menos de medio metro, amoreados de dous en dous mais un soterrado na terceira fosa. Trouxeron os corpos nun camiión e metéronos nunhas caixas feitas con madeira mala, con casqueiro, sen elaborar, case*⁷⁰.

Outro veciño, Alfonso da Devesa:

*Acórdome ben que viña aquel, aínda parece que o estou mirando eh.... o de doña Matilda, era un falangista, un alto el, flaco, de cara e ca gorra de Requeté (...) e o cura non os quería deixar enterrar alí pero el en pistola amenazou ao cura (...) e enterráronos alí, debaixo do camelio, onde está unha cruz alí (...)*⁷¹.

⁶⁹ Informe de Xosé Ramón Paz Antón, decembro de 2022.

⁷⁰ Informe de Xosé Ramón Paz Antón, decembro de 2022.

⁷¹ Entrevista cedida por José Novas.

De toda esta amalgama de información, obtivemos dúas hipóteses sobre a localización da fosa:

1. A de maior peso e na que coinciden a maioría dos testemuños orais é na parte lateral dereita, segundo o acceso ao atrio e antigo cemiterio de San Miguel de Cabreira (figs. 22 e 23). Serían enterrados contra o muro (coa cabeza pegada á parede) e a continuación dunha caseta de pedra que era empregada para a realización das autopsias. Ademais, os testemuños coinciden en sinalar como elemento de referencia nese espazo, ao pé do *chaponeiro* (figs. 25 e 26). Actualmente ese espazo está cheo de grandes pedras ao carón dun vello cruceiro, e, efectivamente, queda o tronco dunha vella árbore que foi cortada. Ademais, moitísimos testemuños falan da existencia *dende sempre* desta árbore, de feito, puidemos rescatar unha foto de finais da Ditadura, xusto neste espazo, na que se pode apreciar as dimensións do *chaponeiro* (fig. 24). De feito, todo os chaponeiros do adro foron talados recentemente, entre 2016 e 2017⁷². Segundo o recompilado sobre a historia do cemiterio, esta marxe do atrio nunca foi empregada para enterramentos irregulares. Ademais, tampouco atopamos indicios de que esa zona fose alterada, polo que, de terse efectuado alí a inhumación, debería atoparse nun estado virxe, segundo as informacións recompiladas ata o momento.
2. Dous veciños sinalan que a fosa estaría fronte a entrada da igrexa, na cabeceira do atrio, preto do pararraios que está na parede norte da Igrexa⁷³. Estas referencias son moi minoritarias e non tivemos acceso a elas (soubemos delas grazas a un informe realizado previamente e que tiveron a xentileza que compartir coa equipa). Como posible explicación, moita xente adoita asociar dous elementos de referencia coa localización da fosa:

⁷² Arquivo da parroquia de San Miguel de Cabreira.

⁷³ Informe de Xosé Ramón Paz Antón, decembro de 2022.

o *chaponeiro*, tal e como indicamos anteriormente, (fig. 23) e o pararraios (fig. 22), que pola súa localización, pode dar mais erro a confusión

Figura 22. Suposta localización da fosa, segundo a maioría dos testemuños. Foto: fondo HISTAGRA

Figura 23. Suposta localización da fosa, segundo a maioría dos testemuños, dende outro punto de vista.
Fonte: fondo HISTAGRA

Figura 24. Grupo de rapaces, veciños de lugar, posando no espazo onde supostamente se localiza a fosa no adro da Igrexa de San Miguel. 18 de maio de 1972. Fonte: doazón de Marga Núñez (a primeira pola esquerda).

Figura 25. Vista do adro na que se aprecia o cable do pararraios na parede esquerda e a suposta zona da fosa, á marxe dereita, ao lado da caseta de autopsias. Fonte: fondo HISTAGRA.

Figura 26. Detalle na zona de localización da suposta fosa, na que se aprecia o tallo dunha árbore cortada recentemente. Fonte: fondo HISTAGRA

Como recompilación final, temos ademais do indicado, certos elementos a ter en conta, especialmente para os traballos arqueolóxicos e forenses:

- Un testemuño oral sinala que un veciño colleu os zapatos dun dos cadáveres para poder aproveitálos; polo que, en consecuencia, non debería haber restos materiais na exhumación. Con todo, é unha referencia illada que non se puido contrastar.
- Segundo a descrición que recolle o rexistro civil das roupas dos cadáveres enterrados na fosa do cemiterio de Cabreira, das conversas entre Fernando Serrulla, forense da equipa, e Jordi Ramos, experto en indumentaria, este último deduce que:
 - **Registro número 124:** *El varón desconocido (30-35 años). Se referencia muy bien su indumentaria para su categorización. Si el terreno ha destruido el tejido, posiblemente asociado al individuo presentará lo siguiente. Algunos enganches metálicos, tipo hebilla ajustable, por debajo de las clavículas y en la cintura. Botones diferenciales de chaqueta, del tipo de resina con un diámetro alrededor de 2 cm y situados en el abdomen. Seguramente por la camisa, también botones del tipo nácar de aproximadamente a 1,2 cm. Se conservarán las suelas del calzado del tipo goma o caucho de tonalidad rojiza, no vulcanizada.*
 - **Registro número 125:** *Si las condiciones son óptimas, se conservarán algunos botones de resina, poco probable de hueso de un diámetro alrededor de 2 cm a la altura del abdomen. Hebilla ajustable, posiblemente, en la zona de la cintura tanto por la parte delantera como la trasera. Un factor para su identificación es la cremallera, que no superará los 20 cm de longitud en la zona del cuello. Se conservarán las suelas de calzado de caucho vulcanizado.*
 - **Registro número 126:** *La indumentaria con el pantalón abotonado será muy característico para su identificación. Puede tener botones muy diferenciales con la ropa interior, pero en algún caso se utilizan los mismos. Por la cual es indispensable que en la exhumación se ubique*

exactamente donde se encontraron. El jersey con cremallera se ubicará una cremallera de unos 20 cm a la altura del cuello. La camisa que se referencia podrá identificar su presencia. Presentaría también suelas de calzado de caucho vulcanizado.

- **Registro número 127:** *Se documenta que vestía abrigo de paño, que se conservará algún tipo de botón grueso de diámetro a partir de 1,8 cm, además de la chaqueta que presentará otros tipos de botones, al igual que los de la camisa. Por la presencia de un chaleco posiblemente tengo un enganche metálico, tipo hebilla en la parte de detrás. El calzado deberá conservar el caucho vulcanizado con tinte azul, que será muy característico por la forma de tradición inglesa.*
- **Registro número 128:** *La chaqueta castaña que se conservará presentará unos botones característicos y diferenciales a los de la camisa. El cinturón de cuero si se conserva será un identificador y si no la hebilla que se podría conservar. Al igual que el individuo anterior el calzado será característico por su goma de tinte azul. Puede y seguramente haya perdido parte del tinte azul, pero con la pisada de goma y su correcta manipulación flexible será un identificador de que se trata de este tipo de calzado de origen inglés.*
- É moi probable que se os cinco descoñecidos enterrados na fosa de Cabreira fosen os veciños de Moaña anteriormente sinalados, os restos presenten sinais de torturas e malleiras previos, pode que incluso sexan dun mes anterior á súa morte (data na que algúns “desaparecen”). O que nos fai pensar isto é a posible coincidencia de varios deles no local do sindicato de Moaña, coñecido como un espazo de violencia incautado polos golpistas para cometer este tipo de crimes.
- Grazas á colaboración das familias, contamos cunha pista relacionada cun obxecto material que poida estar relacionado cos restos de Manuel Mª Blanco Costa, un dos veciños de Moaña dos que se sospeita poidan corresponder os restos da fosa de Cabreira. Estamos falando dunha

navalla de pequeno tamaño e cor vermella que se prega pola metade. Sempre a tiña con el e lla prestaba aos seus fillos pequenos para xogar con ela. Posiblemente non puidera tela encima cando o detiveron e torturaron pero no caso de que así fora, sabemos quen era o seu dono.

6. Intervención na fosa: sondaxes, escavación, inhumación e difusión.

Entre os días 18 e 29 de novembro tivo lugar a intervención arqueolóxica no adro da igrexa parroquial de Cabreira na procura dos restos das cinco persoas que foran inscritas como «descoñecidas» no rexistro civil de defuncións⁷⁴. No apartado do Plan Cuadrienal, na web de «Nomes e Voces» poden consultarse os informes de cada unha das disciplinas que executaron un estudo relacionado coa fosa e os resultados acadados.

A modo de síntese, dende o punto de vista histórico, podemos destacar que na fase de intervención física da fosa destacan varios elementos. Por un lado, os resultados da exhumación revelaron a aparición de catro dos cinco restos que buscábamos, xunto cunha cova baleira, que segundo a interpretación por parte do equipo de arqueoloxía, correspondería a unha exhumación moi temperá en relación cos feitos violentos. Dende o punto de vista histórico, en relación coa dinámica da violencia golpista e da retagarda, isto significa que os «descoñecidos» non o eran tanto e que alguén, posiblemente algún dos familiares, foran polo seu corpo para darlle sepultura dun xeito máis «digno». Ademais, as persoas que o exhumaron deberan ter información certa sobre o lugar de enterramento e as características da persoa que buscaban para poder diferenciarla entre o grupo. Cabe engadir, que se atoparon certos vestixios materiais asociados aos individuos, concretamente moedas portuguesas, que nos fan pensar que foran persoas veciñas da zona máis fronteiriza con Portugal, ou que incluso pasaran algún tempo agochados ou «facendo vida» por esa zona. Todos estes elementos fannos dubidar sobre a hipótese que asocia as identidades descoñecidas das vítimas cos veciños de Moaña, pero tamén é certo que tampouco nos permite descartala de xeito rotundo.

⁷⁴ Consultar: [Sergio Sánchez García, «Intervención arqueolóxica para a identificación e exhumación dunha fosa común con vítimas da represión franquista no cemiterio da igrexa parroquial de Cabreira \(Salvaterra de Miño\)».](#)

Por outro lado, queremos destacar a visibilidade que acadou a colaboración da parroquia e do entorno máis próximo, sendo unha das fosas nas que intervimos con máis visitantes (figs. 27 e 28). A involucración e a participación da comunidade neste tipo de procedementos é un obxectivo que buscamos en todas as fases de traballo por varias razóns. Dende o punto de vista didáctico, permítenos divulgar sobre o pasado violento máis recente e traumático e facer partícipe ás xentes do lugar nos procesos de memorialización e homenaxe ás vítimas. Dende o punto de vista do desenvolvemento das investigacións, a exhumación como evento público, convértese nun excelente caldo de cultivo para a recompilación de novas fontes e informacións, moitas veces máis ligadas ao ámbito persoal e íntimo.

Figura 27. Unha das visitas dos poderes locais de Moaña e Salvaterra, xunto co equipo e veciños do lugar.
Fonte: Lentes Diverxentes

Figura 28. Detalle das persoas que viñeron coñecer a fosa durante os traballos de exhumación no adro da igrexa de Cabreira. Fonte: fondo HISTAGRA

Bibliografía

- Amoedo López, Gonzalo e Gil Moure, Roberto, *Episodios do terror durante a Guerra Civil na provincia de Pontevedra. A illa de San Simón, Vigo*: Edicións Xerais, 2006.
- Dasairas Valsa, Xerardo, “Cronoloxía da represión en cangas do Morrazo”, en VVAA., *A represión franquista en Galicia. Actas do Congreso da Memoria, Narón, decembro 2003*, Ferrol: Edicións Embora, 2005: 663-676.
- Fernández Prieto, Lourenzo e Míguez Macho, Antonio, *Golpistas e verdugos de 1936. Historia dun pasado incómodo*, Vigo: Galaxia, 2018.
- Fernández, Eliseo e Pereira, Dionisio, “A represión contra o Movemento Libertario na Galicia durante a Guerra Civil e a posguerra”, en VVAA., *A represión franquista en Galicia. Actas do Congreso da Memoria, Narón, decembro 2003*, Ferrol: Edicións Embora, 2005: 399-426.
- González Fernández, Xoán Miguel e Villaverde Román, Xosé Carlos, *Moaña nos anos vermellos. Conflictividade social e política nun concello agrario e mariñeiro (1930-1937)*, Sada: Edicios do Castro, 1999.
- Nores Soliño, Antonio e Santos Castroviejo, Iago, “Mortos, presos fuxidos e desertores en Cangas (Pontevedra) na retagarda”, en VVAA, *A represión franquista en Galicia. Actas do Congreso da Memoria, Narón, decembro 2003*, Ferrol: Edicións Embora, 2005: 665-676.
- Pereira, Dionisio, *Loita de clases e represión franquista no mar (1864-1939)*, Vigo: Edicións Xerais, 2010.
- Pérez Álvarez, Luis, *Memorias. Mi testamento humano y social*, Madrid: Corsarias, 2015.
- Rodríguez Gallardo, Ángel, *O ruído da morte. A represión franquista en Ponteareas (1936-1939)*, Sada: Ediciós do Castro, 2006.

Fontes

Archivo Intermedio Militar del Noroeste (Ferrol)

- Causa 948/37, Caixa 29, fondo Pontevedra
- Causa 959/37, Caixa 30, fondo Pontevedra
- Causa 1212/36, Caixa 226, fondo Pontevedra.

Arquivo Naval de Ferrol

- Causa 302/38, Caixa 210.
- Causa 366/37, Caixa 136.
- Causa 390/37, Caixa 139.

Arquivo Diocesano de Tui

- Cabreira-cemiterio (1901-1959), licencias de sepulturas

Arquivo da parroquia de San Miguel de Cabreira

- Documentación solta
- Rexistro de enterramentos

Entrevistas-Terra e Memoria

- Entrevista 2074, por Andrés Domínguez Almansa, o 4 de agosto de 2006, en Moaña, fondo Nomes e Voces
- Entrevista 2189, por Andrés Domínguez Almansa, o 26 de setembro de 2006, en Moaña, fondo Nomes e Voces
- Entrevista 2287, por Mónica Rocha Novoa, o 9 de outubro de 2007, en Palmás-Domaio, fondo Nomes e Voces.
- Entrevista 2288, por Mónica Rocha Nova, o 17 de outubro de 2007, en Moaña, fondo Nomes e Voces

Outras entrevistas

- A Maruja da Rothea, por Anxo López e Helena Pousa, en decembro de 2023, en Cabreira.
- A Alfonso da Devesa, cedida por Xosé Novas.
- A M^a del Carmen Prieto, por Conchi López, o 27 de agosto de 2024, en Vigo.
- A Manuel Chapela Blanco e Estrella Blanco Durán, por Conchi López, o 27 de agosto de 2024, en Meira-Moaña.
- A Anxo López, Constante e Paco González, por Conchi López, o 27 de setembro de 2024, en Cabreira-Salvaterra de Miño.

Xulgado de Paz de Moaña

- Libro rexistro de nacementos, tomo 33 (1903)
- Libro rexistro de nacementos, tomo 34 (1904)
- Libro rexistro de nacementos, tomo 35 (1905)
- Libro rexistro de nacementos, tomo 40 (1910)
- Libro rexistro de nacementos, tomo 44 (1914)
- Libro rexistro de matrimonios, tomo 48
- Libro rexistro de defuncións, tomo 53 (1935-1937)
- Libro rexistro de defuncións, tomo 54 (8/7/1937-1/8/1939)
- Libro rexistro de defuncións, tomo 70

Rexistro Civil de Salvaterra

- Libro rexistro de defuncións (cedido pola Asociación)

Outras

- “Unha investigación busca determinar se cinco homes executados en Salvaterra eran veciños de Moaña”, *Siradio*, 23/10/2023.

- Ángel López Méndez, “Sobre os cinco descoñecidos soterrados en Cabreira”, *A Nova Pereira*, 5/2/2024.
- Base de datos de Nomes e Voces
- Hemeroteca de *La Voz de Galicia*
- Biblioteca Virtual de Prensa Histórica
- Hemeroteca Digital. Biblioteca Nacional de España
- Galiciana Biblioteca Dixital de Galicia-Hemeroteca
- Galiciana. Arquivo Dixital de Galicia
- Xosé Ramón Paz Antón, “A de Cabreira e as demais fosas do franquismo no sur da provincia de Pontevedra”, decembro de 2022.